

Ugróiskola*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.2.10>

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet utoljára 1979-ben állt az érdeklődés középpontjában, legalábbis a 20. századi magyar história iránt érdeklődők körében. Ekkor került a hazai mozikba az *Októberi vasárnap* című játékfilm, amely az eseményt nagypolitikai szempontból ugyan a hetvenes évek ideológiai korlátai szerint keretezte, ám közben nonkonform karaktereket és összetett jelenségeket is megjelenített (például az 1919–1920-as fehérterrorban játszott szerepe miatt 1948-ban kivégzett Latorczay Lőrinc ezredes nyilasellenes fegyveres ellenállását).¹ Ugyanebben az évben és hasonló szellemben jelent meg az első tudományos jellegű monografikus összefoglalás is a témában, Vigh Károly tollából, amely munka öt évvel később bővített kiadásban is napvilágot látott.² Ezt követően azonban – közel negyven éven át – csend vette körül a témát, miközben számos résztvevő megírta visszaemlékezését, a kiugrás kutatási és megjelenítési lehetőségeit (is) behatároló ideológiai béklyók 1989-ben lehullottak, sorra jelentek meg Magyarország második világháborús szereplését újraíró történettudományos munkák, a

* UNGVÁRY Krisztián: *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán*. Open Books Kiadó, Budapest, 2022. 334 p.

¹ A rendező, Kovács András, fiktív nevek mögé bújtatta a történelmi szereplőket. Részletesen: BARTHA Ákos: A második világháború alatti ellenállás a filmvásznon. In: *Vizualitás és történelem*. Szerk.: KUNT Gergely–TAMÁS Ágnes. Hajnal István Kör, Budapest. (Megjelenés előtt.)

² VIGH Károly: *Ugrás a sötétbe. 1944. október 15*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. Második, bővített kiadás: Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

forráshozzáférési lehetőségek pedig az utóbbi években korábban sohasem látott mértékben kitágultak. Időszerű feladatra vállalkozott tehát Ungváry Krisztián, aki a honi könyvpiac egyik új szereplőjénél, az Open Books Kiadónál jelentette meg *Kiugrás a történelemből. Horthy Miklós a világpolitika színpadán* című munkáját 2022-ben. A kötet célja, hogy „a rendelkezésre álló források és feldolgozások segítségével összeállítsa az események kronológiáját, illetve feltárja a kérdés legfontosabb forrásainak keletkezéstörténetét, valamint utaljon azokra a legfontosabb lehetőségekre, amelyek kihasználatlanok maradtak” (11.).

Már a mű címe is sejteni engedi, hogy a szerző az újrafelfedezett témát a két világháború közti időszak egyik nemzetközi szempontból is jelentős eseményének tartja. Sőt, értelmezésében a kiugrási kísérlet nem csupán a Horthy-korszak, hanem „a magyar történelem egyik legnagyobb jelentőségű, világpolitikailag is hatással járó eseménye” volt még a maga sikertelenségében is, ráadásul „komoly esély lett volna a sikerre” (283.). A szerző erős tételmondatához illő módon látott munkához, amit érzékeltet, hogy a Horthy-kori antiszemita politikáról írt könyve(i)³ – vagyis akadémiai doktori dolgozata – óta megjelent kilenc új kötete közül csupán a 2015-ben megjelent *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* című opusában végzett a most elemzett munkájához hasonló mélységű forrásfeltárást. Ezúttal a magán- és közgyűjteményekben őrzött nagyszámú hadtörténeti forrás mellett 1945 utáni állambiztonsági, népügyészeti és népbírói anyagok kerültek elsősorban a látókörébe. Külön kiemelendő az áttanulmányozott mintegy kétszáz tiszti személyi okmánygyűjtő, mely forráscsoport a történések mikroszintű búvárlását tette lehetővé, amellet, hogy az itt rögzített adatok a sorsdöntő napok döntéseinek személyes karrierekre gyakorolt hatásait (vagy azok elmaradását) is képesek megmutatni – s a szerző szerencsére élt is ezzel az elemzési lehetőséggel. A honi gyűjteményeket német,

³ UNGVÁRY Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Pécs–Budapest, 2013; Uő: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2016.

oroszl, amerikai és svájci források egészítik ki, bár a Gosztonyi Péter anyagai révén nagy kincseket rejtő berni „Südosteuropa-Bibliothek” nyomára nem sikerült rábukkannia a recenzensnek az interneten.

A kiterjedt forrásfeltárás mellett fontos kiemelni a kötet szemléletbeli újdonságát is. Ungváry már a cím nélküli, előszó jellegű első szövegrész első hivatkozásában Gyáni Gábor 2020-as történetelméleti munkájára hivatkozik,⁴ egyetértőleg idézve az ő kiállítását a kontrafaktuális történetírás mellett. A „mi lett volna, ha” kezdetű kérdésfeltevések sokáig történelmietlennek minősültek, ám úgy tűnik, ez a fajta stigmatizálás immáron hazánkban is megszűnőben van,⁵ elsősorban annak a bölcs belátásnak köszönhetően, hogy a korabeli döntések meghozatalához a végül nem realizálódó (de egykoron mérlegelt) opciók is teljes mértékben hozzátartoznak. Innen pedig már csupán egyetlen lépés az „alakulhatott volna-e másképp” történészként gyakorta megkapott kérdése. Az alternatívakutatás legitim kutatási témává válásával a kérdés immáron az: meddig mehet el egy történész a döntéshelyzetek modellezésében, mikor válik az alternatívakutatás üres spekulációvá?

Ungváry Krisztián bátran nyúlt a lehetőséghez. Könyve végén nem csupán részletes alternatív forgatókönyvet közölt a sikeres kiugrásról, hanem annak vélt következményeit is számba vette. Így például az általa lehetségesnek tartott új országhatárokat – tehát az 1947-es párizsi béke alternatíváját – is térképen láttatta (belső borítókön), mint ahogyan négy, 1944 októbere és 1945 januárja közötti „fiktív frontvonalat” (285–288.) is. Az utóbbiakat egy nyilvános vitán Számvéber Norbert hadtörténész kritikával illette, mivel szerinte a németek – a román kiugrás során szerzett keserű tapasztalataikra alapozva – sikerrel akadályozták volna meg, hogy „jelentősebb mennyiségű honvéd csa-

⁴ GYÁNI Gábor: *A történeti tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020.

⁵ Trianon vonatkozásában: ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 13–39.

pat” letegye a fegyvert október közepén.⁶ Diplomáciatörténészek hasonlóképpen tarthatják túl optimistának a szerző által egy sikeres kiugrás nyomán vélelmezett területnyereségeket, vagyis a Dunaszerdahely, Losonc és Rozsnyó felett meghúzott csehszlovák–magyar határt, a Szatmárnémeti–Zilah–Nagyvárad háromszöget a Partiumban és az aradi kiszögélést délen. A *Mi lett volna, ha?* című fejezetben az addigi határozott (helyenként sarkos) megfogalmazások helyét át is veszik a „feltehetően”-ek, a „talán”-ok és a „valószínűleg”-ek. A hangnem megváltozása indokolt, hiszen a szerző sem titkolja: Edvard Beneš már 1943 decemberében ígéretet szerzett Moszkvában, hogy Magyarországot 1937-es határai közé szorítják vissza, és ugyanezt a vállalatot szignálta ugyanitt a Faragho-delegáció 1944. október 11-én. A második világháború alatti ígéretszegéseket természetesen hosszan lehetne sorolni, ám ezek mögött rendre pragmatikus döntések álltak. Az esetleges hála, amit Sztálinnak kellett volna éreznie egy sikeres magyar kiugrás után, nem feltétlenül tartozik ebbe a kategóriába.

De térjünk vissza a tényekhez – már amennyire ez lehetséges. A szerző ugyanis szellemesen és találóan adta egy másik fejezetének a *Ki mit tud* címet (ami így, kérdőjel nélkül a *ki mire képes* olvasatot is felkínálja). A kiugrás körüli szöveg univerzum valóban bővelkedik egymásnak élesen ellentmondó információkban, főképp arra vonatkozóan, hogy az egyes szereplők mennyire voltak beavatva a tervekbe. Kevés fennmaradt korabeli irat áll itt szemben az 1945 után keletkezett bírósági anyagokkal és a többnyire évtizedekkel az események után rögzített személyes emlékekkel. Pontosan mutat rá a szerző, hogy a résztvevők emlékezetét legagilisabban Aggteleky Béla – a budapesti I. hadtest parancsnoka az események idején – tartotta edzésben, aki évtizedeken át bombázta leveleivel a résztvevőket, hogy megírja élete nagy művét, az október 15-éhez vezető utat és a kritikus

⁶ A *kiugrástól a kitörésig. Budapest hadtörténete, 1944. október – 1945. február*. Kerekasztal-beszélgetés Ungváry Krisztián, Ványai Márton, Számvéber Norbert, Illésfalvi Péter és Bartha Ákos részvételével. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Márványterem, 2023. február 27. (Letöltve: 2023. 04. 26.) <https://www.youtube.com/watch?v=jfOudfwS8KA> (22:45–23:25)

napokat bemutató *Magyar végzetet*. Aggteleky azonban nem tudott pontot tenni munkája végére, sőt abszurd módon sem ő maga, sem pedig a történettudomány nem tudta megnyugtatóan tisztázni a hadtesténél történeteket. Kérdésként merül fel mindezekelőtt, hogy Hindy Iván vezérőrnagy a kormányzói proklamáció beolvasása előtt vagy után fogta-e le Aggtelekyt, vagyis saját parancsnokát, a kiugrás egyik legfontosabb katonai szereplőjét Budapesten. Ungváry az előbbi forgatókönyv mellett teszi le a garast és 11:30-ra (308.) datálja Hindy akcióját. A szerző más helyütt arról ír, hogy „a budapesti alakulatok zöme alapvetően kormányzóhű volt. Proaktívan csak kevesen álltak a nyilas párt oldalára” (205).⁷ A megfogalmazás kapcsán jegyezzük meg: éppen az elemzett kötet nagy erénye annak bemutatása, milyen szerteágazó motivációk vezethettek a tovább harcoláshoz (ami nem feltétlenül egyenlő a nyilasszimpátiával, a „nyilas oldallal”).

Ungváry Krisztián szerint Szálasit és a nyilasokkal tartó tiszteket más habitus is jellemezte, mint a „nyilas párttagok zömét”, mivel a „nyilas párt alapvetően proletárpárt volt” (256.). Nehéz azonban elképzelni olyan proletárpártot, amelyet egy nyugálmányú őrnagy vezet, ráadásul olyasvalaki, aki hosszú éveken át előszobázik vitéz nagybányai Horthy Miklósnál egy hón áhított kormányzói audienciáért, miközben pártja előbb grófokat juttat be a törvényhozásba (Széchenyi Lajos, Serényi Miklós), majd hatalomra kerülve egy bárót tesz meg külügyminiszternek (Kemény Gábor). Valójában a nyilasok társadalmi bázisa sokrétű volt, és hozzávetőlegesen lefedte a teljes magyar társadalmat.⁸ Ezen a marxizmus és a hungarizmus között ingázó Péntek István, Rátz Kálmán vagy éppen Kassai-Schallmayer Ferenc karrierje sem változtat. Ami az ideológiát illeti, a nyilasok 1939-es választási sikerének első számú kovácsa nem ismert kompromisszumot. „A nemzeti szocialista mozgalom nem arra való, hogy annak

⁷ A kérdés tisztázása azért fontos, mert a kiugrás sikeréhez a szerző szerint „az is elegendő lett volna, ha a budapesti magyar csapatok egyharmada teljesíti a kormányzó utasítását” (205.).

⁸ KARSAI László: *Szálas Ferenc. Politikai életrajz*. Balassi Kiadó, Budapest, 2016. 163.; IGNÁCZ Károly: *Politikai és választói magatartás 1939-ben és 1945-ben – a nyilas-kommunista folytonosság mítosza*. *Múltunk*, 2016/1. 43.

égisze alatt marxista propagandát folytasson bárki is” – zárta rövidre a kérdést Hubay Kálmán, bejelentve néhány „marxista hajlandóságokat” mutató nyilas prominens kényszerű távozását a pártból.⁹ Ungváry szerint „semmilyen adattal nem igazolható az az állítás, hogy a nyilasoknak »jelentős bázisuk« lett volna a tartalékos tisztek körében” (257.). Ennek azonban ellentmond, hogy a KABSZ-puccsként elhíresült németpárti szervezkedés ügyében 1944. október 6-án előállított több mint félszáz személy túlnyomórészt tartalékos tiszt volt. 1944. szeptember közepétől a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ) – német intenció szerint – nyilas alárendeltségben készült a hatalomátvétellel, Ney Károly tartalékos főhadnagy és Bolhóy Imre tartalékos százados szervezésében.¹⁰ Tartalékos főhadnagy volt Klima Lajos, aki József nevű öccsével együtt a legismertebb újpesti nyilas vezetők közé tartozott, s tartalékos századosként szolgált Mátray Máthé Ferenc, a Hunnia Filmgyár nyilas csoportjának tagja (utóbb KISKA-parancsnok). Hasonlóképpen tartalékos százados volt Hehs Aladár (régí szélsőjobboldali konspirátor), aki aztán a nyilasok és a Vannay-zászlóalj összekötőjeként tevékenykedett az ostrom idején. Nyilas volt a Mikó Zoltán vezérkari százados Bimbó utcai körletébe beosztott Feketekuthy tartalékos hadnagy (más forrás szerint karpaszományos tartalékos őrmester), s nyilas múltja volt a budapesti hatalomátvitelben szerepet játszó – a szerző által is idézett – Korompay László tartalékos zászlósnak.¹¹ Ez csupán néhány név azon nyilasok sorából, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek a budapesti fegyveres ellenállással; a nyilasokra irányuló életútelemzések ennél alighanem jóval több nevet hoznának a felszínre.

A kiugrás témakörében az elemző történésznek úton-útfélen manipulált forrásokkal kell megküzdenie, még ott is, ahol kevésbé számít rá. Ungváry Krisztián szerint a Kádár-korszak rendkívül népszerű történelmi sorozata, a *Századunk* „az ese-

⁹ Hubay Kálmán nyilatkozata. *Nemzeti Élet*, 1939. december 17. 1.

¹⁰ MAJOR Ákos: A KABSZ-puccs történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 454.

¹¹ BARTHA Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 221., 239., 390., 274., 105.

ményeket az akkori emlékezetpolitikai lózungoktól szinte teljesen mentesen ábrázolta” (7–8.), ám ez semmiképpen nem igaz az interjúkból összeállított, s a szerző által is előszeretettel hivatkozott interjúkötetekre, ahol a hamisítástól sem riadt(ak) vissza a szerkesztő(k). Ekképp Bokor Péter az idős Kovács Imre szájába adta, hogy a kommunisták október 15-e előtt „őrült gyorsan hozzákezdtek több gyárban katonaviselt munkások összegyűjtéséhez satöbbi. Szervezték a fegyverek átvételét.”¹² Az eredeti interjúban azonban ezek a mondatok nem szerepelnek; itt Kovács arról beszélt, hogy bár hallott a Kommunisták Párt előkészületeiről, „konkrét ismeretei” nem voltak a témában.¹³ Az ellenállás szerepével kapcsolatban Ungváry Krisztián először arról ír – helyesen –, hogy az ellenállásnak „csak segédszerep juthatott volna” a kiugrásban (193.), később azonban számonkéri Horthyt, hogy nem támaszkodott a „budapesti munkásságra” (261.) és a Magyar Testvéri Közösségre.

Míg az elemző utókor dolgát „ködök” és ködösítések nehezítik, a korabeli döntéshozók tájékozódását a nagy „zaj” (is) zavarta. Félinformációk, rém- és álhírek kavalkádja jellemezte mind a németek, mind a nyilasok, mind Horthy környezetét, miközben sem a szövetségesek, sem a német megszállók nem voltak minden kérdésben egységesek Magyarország vonatkozásában (sem). A pulzáló erővonalakat Ungváry Krisztián jól érzékelteti, ám helyenként túl nagyok az elvárásai a várbéli konspirációs központtal, a „kiugrási irodával”, s különösen a kormányzóval szemben, míg a németek tájékozottságát nem minden esetben relativizálja meggyőzően. A szerző 2020-as könyvében még saját kultuszának rabjaként ábrázolta Horthyt,¹⁴ ám akkori, „megengedő” (306.) álláspontját revideálva immáron úgy látja, a kormányzó éppen hogy „végzetesen alábecsülte saját autoritásának mértékét” (208.). Ezt a beállítást azonban nemcsak a korabeli

¹² BOKOR Péter: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. RTV-Minerva Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 1982. 291.

¹³ Kovács Imre-interjú (1978, készítő: Bokor Péter), gépelt leirat. OSZK TIT Int 286, 26. (Illetve másolat az eredeti filmfelvételtől – a szerző birtokában.)

¹⁴ UNGVÁRY Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 84.

nyilas röpiratok és az azok kapcsán indított kormányzósértési perek kérdőjelezik meg. „Egy 75 éves testileg friss, lelkileg szenilis aggastyán egyedül áll a kormányrúd mellett, makacs derülátásában semmi bajról, vérszről tudomást venni nem akar, és egyre inkább belelovalja magát Isten választotta kivételes elhivatottságába” – fogalmazott 1942-es naplóbejegyzésében Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár, aki közelről figyelhette meg a kormányzó habitusát és mentális állapotát.¹⁵ A kötet végén olvasható, zavarba ejtő megállapítás szerint Horthy Miklós a sikeres kiugrással olyan „nemzeti hőssé” válhatott volna a magyar közösségi emlékezetben, „akit minden oldal elismer” (304.). A szerző ezen a ponton mintha elfeledkezett volna a magyarországi holokausztról. A vidéki deportálások már több mint három hónappal a kiugrási kísérlet előtt befejeződtek, s aligha feltételezhető, hogy akár azok, akik életben maradtak a közel 440 000 deportált magyar állampolgárból, akár a deportáltak életben maradt hozzátartozói, vagy mások, akik súlyosságának megfelelően kezelték ezt a tragédiát, nemzeti hősként emlékeztek volna a magyar államfőre.

Ami a „kiugrási irodát” illeti, a szerző számonkéri a szerinte „tragikomédiába” (46.) fulladó olasz kiugrás tanulmányozásának állítólagos elmulasztását, jóllehet a nyugati szövetségesek olaszpolitikáját maga is „érthetetlennek” (44., 45.) nevezi. Felmerül tehát a kérdés, hogy amennyiben az olaszországi események logikája közel nyolc évtizeddel később is érthetetlen az elemző történész számára, milyen tanulságokat tudott volna leszűrni azokból egy kívülálló az események zajlása idején. Nem világos az sem, hogy a szerző mi alapján valószínűsíti egyáltalán az olasz fordulat tanulmányozásának elmaradását, ha a „kiugrási irodának” „semmilyen iratanyaga nem maradt fenn” (13). Az olasz király egyébként éppen azt tette 1943 szeptemberében (a szövetségesek védelme alá helyezte magát és családját), amire Horthy bő egy évvel később nem vállalkozott. Ez persze önmagában ugyanúgy nem bizonyít semmit, mint ahogyan a két kiugrási kísérlet során

¹⁵ *Zsindely Ferenc naplója, 1941. február 25. – 1946. március 9.* Szerk.: SZÉKÉR Nóra. ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2021. 226. Hasonló véleményeket idéz Ungváry Krisztián is (135.).

elkövetett hasonló hibák sem jelentik feltétlenül az elemzések elmaradását.¹⁶

Hasonló logikai bukfenc az a kitétel, miszerint nincsen adat arra vonatkozóan, hogy Bakay Szilárd 1944. október 8-ai „letartóztatásáig” (60.)¹⁷ konkrét tervek szivárogtak volna ki a kiugrásról. Ha ugyanis a németek annyira tájékozatlanok lettek volna, miért szervezték meg a kiugrás katonai biztosításához agilis módon hozzálátó altábornagy egyáltalán nem kockázat nélküli elrablását? A szerző szerint a németek (alul)informáltságára jellemző, hogy Faragho küldetéséről a német Dél Hadseregcsoportnál csak annyit tudtak október 2-án, hogy Faragho „külföldön tárgyal a szovjettel” (83.). Nem világos, mit kellett volna még tudniuk ezenfelül, hiszen a magyar delegáció csak az előző napon, október 1-jén érkezett meg Moszkvába, s a szovjetekkel Szlovákián át tárgyalni induló küldöttségről a németekkel ekkor már napi kapcsolatban álló nyilas vezetők Budapesten aznap értesültek.¹⁸ Ungváry Krisztián szerint a németeknek a „várbéli titkos rádióállomás üzeneteit” sem sikerült „dekódolniuk” (95.). Ez ugyan lehetséges, ám a titkos távirások között 1944 őszén megbízatást teljesítő Szentlélek László (saját tapasztalataira és Orendy Norbert csendőr alezredes vallomására hivatkozó) állítása szerint Gyimesi Lajos főtörzsőrmester segítségével a nyilasok érdemben zavarták a számjeltáviratokat – már amennyiben hihetünk a filológiai elemzés alá nem vont Bokor-kötetnek.¹⁹

Egyetlen visszaemlékezés alapján túlzásnak tűnik az az állítás is, miszerint a beosztott tisztek Horthynál „sokkal világosabban látták” (88.) a fegyveres konfliktus elkerülhetetlenségét a németekkel. Annál is inkább elhamarkodott ez a következtetés, mivel a szerző maga is idéz egy teljesen ellentétes képet mutató,

¹⁶Zavarba ejtő apróság a diplomáciatörténeti fejezetben, hogy a magyar fajvédők névelemző mániáját előszeretettel és okkal kritizáló történész a neve alapján „sejti” (56.) anglofilnek a finn külügyminisztert.

¹⁷Letartóztatni valakit a Horthy-korszakban is csak bírói végzéssel lehetett, ezért helyesebb lefogásról és elhurcolásról írni Bakay és több ezer (politikai fogoly) sorstársa esetében.

¹⁸„Szálasi naplója”. Szerk.: KARSAI Elek. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978. 439.

¹⁹BOKOR Péter: *Végjáték*. I. m. 303–304. (Orendy – Vajna Gábor régi barátjának – neve egyáltalán nem szerepel a kötetben.)

„parancskiadásnak indult és vitás eszmecserévé fajuló jelenetet” (104.). Nehezen képzelhető el továbbá, hogy a Magyar Testvéri Közösség létezéséről a nyilasok és a németek nem tudtak (261.), miközben a Közösség sorait erősítette Baky László is.²⁰

Fontos lenne a Brunswik György körüli „köd” tisztázása is. „Horthy Miklós kormányzó útimarsalljáról” a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy „a Gestapo szolgálatában állt”, „információit a német követségre továbbította”.²¹ Ezzel szemben Ungváry szerint Brunswik Gestapo-szolgálatára a kiugrási kísérlet előtti időszakból nincsen „német adat”.²² A „gyanúsítás” Ujzászy István ÁVO-n kicsikart vallomására és Edelsheim-Gyulai Ilona visszaemlékezésére vezethető vissza, s míg az előbbi adatközlés megbízhatatlan, addig a kormányzó menyé a szerző szerint csupán annyit írt emlékirataiban, hogy Brunswik „egy pletykafészek volt, és érthetetlen számára az, hogy egyáltalán szabadon engedték” (81.) a németek 1945 márciusában. Edelsheim-Gyulai Ilona azonban ennél többet írt az útimarsallról, akivel kapcsolatban már azt sem értette, kinek az intenciójából tartott velük a bajorországi házi őrizetbe 1944. október 17-én. A kormányzó menyé feljegyezte azt is, hogy Brunswik december 10-ig a lakhelyük gyanánt kijelölt kastély emeleti részén lakott – ott, ahol a „gestapós” őrzőik vertek tanyát –, s csak ezután költöztették le hozzájuk. Két héttel később Brunswik „személyes értesítést” kapott a német külügyminisztérium protokollfőnökétől, hogy „szabad ember, és hazautazhat” – aztán mégsem engedték el. Kiderült ellenben, hogy fia és felesége is Németországban van. Brunswik előbb meglátogathatta fiát Tegernseeben, majd március elején végre valóban szabadon engedték. „Talán örökre rejtély marad, miért volt szabad neki leveleket kapnia, látogatóba mennie, és miért szabadult ki innét” – vetette papírra jól érzé-

²⁰ SZÉKÉR Nóra: *Titkos Társaság: a Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017. 83.

²¹ SZITA Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon*. Corvina Kiadó, Budapest, 2014. 72.

²² Sajnos a kötetből nem tudjuk meg, hogy az 1944. október 15-e utáni időszakból milyen német adat van erre vonatkozóan.

kelhető célzatossággal a memoáíró.²³ Az útimarsall német kapcsolatainak tisztázása azért lenne fontos, hogy megítélhessük: mennyire volt realitása annak, hogy Horthy Budapest határain kívül – például az 1. magyar hadsereg védelmében – hajtja végre a fordulatot. Több kortárs ezt a forgatókönyvet tartotta ideálisnak, és Ungváry Krisztián is ekképp vélekedik könyvében. Ha azonban a kormányzó útimarsallja már 1944. október 15-e előtt információkat szivároztatott ki a németeknek (vagy azok honi híveinek), bajosan lehetett volna kivitelezni az akciót. A Brunswik-dilemmához érdemes feleleveníteni Veesenmayer reakcióját Szálasi azon (1944. szeptember 26-i) megjegyzésére, miszerint Horthy „kiszökhet” az országból. A Nagy-német Birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja és követe erre csupán annyit felelt: „bár megtenné!”.²⁴ A szerző Veesenmayer magabiztosságát azzal magyarázza, hogy „német oldalról egyáltalán nem tartottak attól a forgatókönyvtől, hogy Horthy esetleg titokban elhagyja a Várat” (67.), ami „rendkívül súlyos stratégiai hiba volt” (68.). Lehet azonban, hogy nagyon is biztosak voltak a dolgukban. Brunswik például nem érezte kínosnak papírra vetni németül írt visszaemlékezésében, hogy közvetlenül a proklamáció beolvasása után Feine német követségi tanácsos őt – vagyis Magyarország kormányzójának útimarsallját – a német hatóságok és a kormányzó összekötőjének nevezte ki „Hitler vendégeként”. A szerep nem eshetett túlzottan neheze, mivel a háború után Brunswik arra jutott, hogy Kállay Miklós „káros” „hintapolitikája” helyett Bárdossy koncepciója, vagyis az „őszinte, elkötelezett együttműködés” („eine ehrliche, hingebungsvolle Zusammenarbeit”) lett volna a célravezető a németek irányában.²⁵

Arról persze, hogy a németek miről mit tudtak pontosan, német levéltárakból tudhatnánk meg a legtöbbet, ahogyan erre éppen a kötet szerzője hoz kiváló példát. Ungváry Krisztián egy

²³ EDELSHEIM GYULAI Ilona, gróf: *Becsület és kötelesség*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2001. I. kötet, 393. II. kötet, 32., 40., 42., 48., 55.

²⁴ „Szálasi naplója”. I. m. 426.

²⁵ Georg BRUNSWICK: *Der Puszta-könig!* Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár VII. Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 1945-ig, 384. doboz, 3.454. ö. e. 536. és 557. (Ungváry Krisztián ezt a forrást nem használta elemzésében.)

általára feltárt kulcsforrással meggyőzően bizonyítja, hogy Erich von dem Bach-Zelewski SS-Obergruppenführer (a varsói felkelés Budapestre vezényelt vérbe fojtója) október 14-e délután még nem észlelt „akut jeleket” (95.) a magyar kiugrásra, holott a proklamáció másnapi beolvasását ekkor már eldöntötte Horthy, amit bizalmasaival is közölt. Számvéber Norberttől tudjuk ugyanakkor, hogy a Dunaharaszti és környékén október 14-e reggelén kirakodott német 503. nehézpáncélos osztály 3. századát 1944. október 15-én hajnali kettőkor arra utasították, vonuljanak Budakeszire „a magyar részről várható kiugrási kísérlet miatt”.²⁶ A szerző szerint ez a „vonulgatás” (96.) csak a németek tájékozatlanságát bizonyítja, ám ezzel kapcsolatban érdemes felvetni egy eddig figyelemre nem méltatott szempontot. A Várban ugyanis már „14-én éjjel” (150.) telepítettetni kezdte Lázár Károly testőr altábornagy az aknazárt, és aligha feltételezhető, hogy mindez elkerülte a németek figyelmét. Annál is kevésbé valószínű ez, mivel a német követség az Üri utca 64–66.-ban, az SS-hadtestparancsnokság pedig a Verbóczy (ma: Táncsics Mihály) utca 7. alatti Hatvány-palotában működött, míg a Disz tér 7. szám alatt a Birodalmi Biztonsági Főhivatal rendezkedett be.²⁷ Ungváry Krisztián máskülönben a kronológiai rekonstrukció mellett törekedett a térbeli viszonyok feltérképezésére is, így a kötet alapján nyomon követhetjük, melyik kulcsszereplő hol tartózkodott éppen a sorsdöntő órákban. Mindez valóban fontos és korábban kevés figyelemre méltatott tényező volt.

A forrásokat gyakran és hosszan idéző szerző meggyőzően mutatja be a legfőbb hadúrral együtt ingadozó – Horthy viselkedését „másoló” (154.) – főtisztek sodródását és „lapítását” (189.), vagyis megismerhetjük azokat a kulcsszereplőket, akiknek többnyire nem volt lehetőségük vagy merszük önálló döntéseket hozni, vagy pedig meghozott döntéseikkel éppen nem a kiugrás ügyét szolgálták. Ungváry Krisztián számba vette a kiaknázat-

²⁶ SZÁMVÉBER Norbert: *Királytigrisek a Budai Várban*. (Letöltve: 2023. 05. 03.) http://www.hadakutjan.hu/tortenetek_kiralytigrisek_a_budai_varban.php

²⁷ ALMÁSI János: Budapest történeti topográfiája a német megszállás időszakában. In: VARGYAI Gyula–ALMÁSI János (szerk.): *Magyarország 1944. Német megszállás*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 130–136.

lanul maradt humánerőforrást is, és külön alfejezetet szentelt a „csapatok nélküli tábornokoknak” és a „tábornokok nélküli csapatoknak” (188.). Utóbbiakon a vezetés nélkül hagyott, az eseményeket gyarkorta passzívan szemlélő katonák értendőek, míg előbbieket körébe azok a tábornokok tartoznak, akiknek kormányzóhűsége és németellenes attitűdje közismert volt, mégsem vonták be őket a konspirációba (például Bély Alajos vezérezredes, Náray Antal vezérőrnagy, vagy Pokorny Hermann nyugalmazott altábornagy). A szerző visszatérő jelleggel hangsúlyozza azon helytálló megállapítását, miszerint a kiugrás kudarcának első számú felelőse maga a kormányzó volt. Izgalmasabb kérdés Horthy viselkedésének az oka. Nem teljesen tisztázott ugyanis, hogy a kormányzó sokat emlegetett határozatlansága és kapcsolódása 1944. október 15-én és 16-án mennyiben volt saját személyiségjegye (ekkor már), s mennyiben következtek mindezek utolsó életben maradt gyermekének elrablásából, ami aztán akár Horthy – a szerző által sejtetett – tudatos visszakozását is eredményezhette a kiugrás ügyében. A válaszokhoz alighanem hasznos lenne pontosabb képet kapni a kormányzó korabeli egészségi állapotáról.

Ami az egzakt hadtörténeti adatokat illeti, a szerző két táblázatban részletezte az október 15-én rendelkezésre álló magyar és német erőket (63–65.). Ezekhez hozzáfűzte, hogy „a szakirodalomban általában a kiugrási oldalon álló magyar fél messze túlbecsült adatai szoktak szerepelni, amelyek azonban semmilyen forrással nem igazolhatók, és a legjobb esetben is csak becslésnek tekinthetők”. (64.) Valószínűleg a szerző nem a magyar, hanem a német csapatok adatainak túlbecsült jellegére gondolt, bekezdésének gondolatmenete legalábbis másképp nem értelmezhető. Ennek ellenére ő maga éppenséggel több németet számolt össze, mint az általa itt nem hivatkozott Vigh Károly, illetve Szakály Sándor. Ungváry Krisztián szerint ugyanis a kenyértörés napján Budapesten és környékén mintegy 35 000 főnyi magyar fegyveres nézett szembe 27 000 némettel, miközben Vigh Károly leírásában a magyar alakulatok létszáma és fegyverzete nagyjából megegyezett a 25 000 főre taksált német kontingensé-

vel.²⁸ Szakály Sándor pedig úgy vélekedett a Vigh-könyvről 1985-ben írt recenziójában, hogy a részlegesen feltöltött, illetve úton lévő egységek miatt a magyar oldalon kalkulálhattak mintegy 10 000-rel kevesebb katonával.²⁹

A *Kiugrás a történelemből* összességében az 1944. októberi kiugrási kísérlet extenzív szinkrón elemzését nyújtja, anélkül, hogy diakrón vizsgálatra vállalkozna. Vagyis arra a kérdésre, hogy melyik lett volna a legideálisabb pillanat a kiugrásra, nem kapunk választ a műből. Vigh Károly külön fejezetet szentelt ennek a problémának, s konklúziója szerint az 1944. augusztus 23-i román átállást követő bő két hét volt az „elszalasztott” nagy lehetőség.³⁰ Vigh állítását alátámasztani látszik, hogy a keleti fronton harcoló német erőket ekkoriban a romániai események mellett a varsói csata, majd a szlovák nemzeti felkelés, a bolgár fordulat és a szovjet–finn fegyverszünet következményei is lekötötték. A fenti eseménysor német–magyar kapcsolatokra gyakorolt hatását jól érzékelteti az a legmagasabb szintű német érdeklődés, amely az 1944. szeptember 8-i magyar minisztertanácsot kísérte.³¹ Ilyen élénk figyelem ezt követően csak a kormányzói proklamáció beolvasását követően irányult Berlinből Budapestre. Ungváry Krisztián Vigh Károly tézisével szemben egy folyamatos hanyatlástörténetet vázolt fel, ami alapján az időzítés kérdése nem különösebben érdekes. Vagyis október 15-e is megfelelő dátum lehetett volna egy sikeres kiugráshoz. „Hiába

²⁸ VIGH Károly: *Ugrás a sötétbe* [1979] i. m. 110–112.

²⁹ SZAKÁLY Sándor: Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe*. *Kritika*, 1985/6. 40. – A Magyarország hadtörténetét bemutató kurrens reprezentatív sorozat vonatkozó kötete nem foglalkozik a kiugrással. *Magyarország hadtörténete. IV. 1919-től napjainkig*. Szerk. HORVÁTH Miklós. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 2018. A Szakály Sándor, Ungváry Krisztián, Gellért Ádám és Bartha Ákos részvételével megrendezett minikonferencián és vitán a budapesti csapatok létszámának historiográfiai problémái nem kerültek szóba. Szakály Sándor itt többek között amellet érvelt előadásában, hogy logisztikai szempontból nem volt lehetséges egy hadsereget egyik napról a másikra „megfordítani” a korban. *Sikerülhetett volna az 1944. októberi kiugrás?* A Clio Intézet minikonferenciája, Budapest Főváros Levéltára, 2023. május 18. <https://www.youtube.com/watch?v=URfHZ8XLjTM> (49:20–1:15:20) (Letöltve: 2023. 07. 13.)

³⁰ VIGH Károly: *Ugrás a sötétbe* [1979] i. m. 27.

³¹ BARTHA Ákos: *Véres város*. I. m. 60–61.

lehettek a németek felkészültebbek, katonai és politikai helyzetük egyaránt sokkal rosszabb volt 1944 szeptemberétől, mint egy hónappal korábban, és még rosszabb volt október 15-én” (52.) – fogalmazott a magyar–román párhuzamokról írt fejezetében a szerző.

Végezetül ami a kötet kulcsínét illeti, a jó kiállítású, minőségi papírra nyomott, kemény borítójú könyvet számos fotó, táblázat és térkép gazdagítja, jóllehet jegyzékek ezekhez nem készültek, a térképek pedig helyenként nehezen értelmezhetőek.³² Azt is meg kell állapítani, hogy a történelmi köteteivel a múlt évben berobbant kiadó szöveggondozási gyakorlatán van még mit csiszolni. Kicsit alaposabb szerkesztéssel nemcsak a pongyola vagy értelmetlen megfogalmazásokat lehetett volna kiszűrni, de azt is, hogy az egyébként kifejezetten hasznos kötet végi kronológiában Szálasi hadparancsának beolvasása délután öt órára datálódjék (308.), miközben a főszövegben este kilenc utáni időpont-alternatívák szerepelnek (125.). Sajnos az is megesik, hogy a kényszeres és nem mindig indokolt szakirodalom-korrekciónak hevében a szerző elfelejti: a kormányzói proklamáció első beolvasására 13:10-kor került sor.³³ Egy adatgazdag munkában természetesen könnyen maradnak apróbb pontatlanságok, s ez jelen esetben sincs más-képp.³⁴

³²Így például számos (1944. október 15-e és 1945. január 15-e közti állapotokat ábrázoló) térképen azt láthatjuk, hogy Dél-Galícia (vagyis a frontvonal keleti, szovjet oldala) Németország része volt (216., 231., 285–288.).

³³„A kormányzói szöveg után nem sokkal két Királytigris harckocsi jelent meg, lövegcsövüket a laktanyára fordítva, ahol a katonák épp nehéz páncéltörő ágyúkkal mentek állásba. Vaska azonban hamar megegyezett a németekkel, azok elvonultak. Ezt követően 13 órakor Vaska egy rajt küldött a Teréz távbeszélőközponthoz a Nagymező utcába.” (178.) (Kiemelés tőlem – B. Á.) A szerző által itt megadott hivatkozás („ÁBTL V-11227, 8.”) sajnos a hivatkozott közintézmény levéltárosainak segítségével sem beazonosítható.

³⁴Néhány példa: a „Nádor” laktanya (például 194.) helyesen Nándor laktanya, Bakay Szilárdot hajnalban, és nem „délután fél ötkor” (88.) rabolták el 1944. október 8-án a németek, ifjabb Horthy Miklóst pedig nem „fél kilenckor” (108., 308.), hanem körülbelül egy órával később hurcolta el a Skorzeny-kommandó október 15-én. Nem szerencsés megoldás továbbá, hogy miközben a kormányzói proklamáció szövegén megejtett három fontos módosítás forrásait egy lábjegyzetbe szorítva (131. 10. l.) értelmezi a szerző, a változtatások kronológiáját homályban hagyja.

Mindezek dacára a *Kiugrás a történelemből* egy gazdag forrásbázison megírt, gondolatébresztő mű, amely akkor is megkerülhetetlen kiindulópontja lesz a kiugrás körüli szakmai diskurzusoknak, ha esetleg az olvasó a szerző nem minden megállapításával (vagy alternatívakijelölésével) ért egyet. A mű legfőbb erénye a korabeli nézőpontok és motivációk sokféleségének bemutatása, ami esetenként (például Horthy „elárulását” illetően) bevett nézetek radikális átértékelését eredményezte.

Bartha Ákos